

Національна Академія наук України
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

На правах рукопису

ЧУХЛІБ Тарас Васильович

ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА У СФЕРІ
ГЕОПОЛІТИЧНИХ ІНТЕРЕСІВ КРАЇН
СХІДНОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ
(60-ті роки XVII - початок XVIII ст.)

07.00.02. - Історія України

АВТРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ-1995

АВ 32.833

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті історії України НАН України

Науковий керівник доктор історичних наук, член-кореспондент
НАН України Смолій Валерій Андрійович

Офіційні опоненти:

1. Доктор історичних наук, професор Степанков Валерій Степанович
2. Кандидат історичних наук, доцент Крижанівська Валентина Володимирівна

Провідна організація Київський університет імені Тараса Шевченка, Київ

Захист відбудеться "28" квітня 1995 р. о 14 год на засіданні спеціалізованої вченої ради Д0 Іб.3І.0І в Інституті історії України НАН України, адреса: 25200І, Київ - І, вул. М.Грушевського 4, Інститут історії України НАН України

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту історії України НАН України, адреса: 25200І, Київ-І, вул. М.Грушевського 4, Інститут історії України НАН України

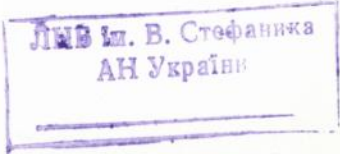
Автореферат розісланий "16" березня 1995 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради *Пінчук* Пінчук Ю.А.

ЛНБ України ім.В.Стефаніка

00755421 (0)

ДВ-32,833

І. ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ

Загальна характеристика дослідження. Ця наукова праця спрямована на вивчення геополітичного становища Правобережної України у 60-х рр. ХУІІ – на початку ХУІІІ ст., що дає змогу зосередитися на з'ясуванні зовнішньополітичних причин поділу Української держави на два гетьманства, розкритті особливостей політики країн Східної та Південно-Східної Європи щодо Правобережної України-Гетьманщини,^х висвітленні проблеми функціонування її державно-політичних структур у контексті геополітичних інтересів інших країн. Під таким кутом зору основним результатом дослідження є визначення політичного статусу Правобережної Гетьманщини, яка до середини 70-х рр. ХУІІІ ст. була частиною Української держави, створеної під час Визвольної війни. В останній чверті ХУІІІ ст. вона, перетворившись на об'єкт зовнішньополітичної агресії сусідніх держав, втратила міжнародно-правову суб'єктність. Разом з тим у 90-х рр. ХУІІІ – на початку ХУІІІІ ст. козацька організація Правобережжя поступово верталася до виконання державотворчих функцій.

Предметом дослідження є комплекс проблем, пов'язаних з політичною історією Правобережної України, зокрема того її зрізу, що стосується географічного і міжнародного положення.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють події з початку 60-х рр. ХУІІІ ст. і до 1702 р., що у політичному відношенні є історично цілісним періодом еволюції українських земель Правобережжя. Нижня межа обумовлена утворенням право-

^х Термін "Правобережна Гетьманщина" введено до наукового обігу у 20-х рр. ХХ ст. / див.: Оглоблін О.П. Ескізи з історії повстання Петра Іваненка/Петрика/. – К., 1929. – С. 8./.

бережного гетьманського уряду, верхня – початком національно-визвольного повстання проти Речі Посполитої.

Актуальність теми дисертації. Відродження незалежної Української держави наприкінці ХХ ст. викликало об'єктивний процес зростання суспільного інтересу до історії тисячолітніх державотворчих змагань її народу не лише в Україні, але і в інших країнах світу. Саме тому висвітлення проблем виникнення, еволюції і руйнації політичних структур Української козацької держави у ХVII–ХVIII ст. належить до числа найбільш важливих питань у вітчизняній історіографії. Дослідження причин функціонування державних інститутів на Правобережній Україні під час та після завершення Визвольної війни українського народу середини ХVII ст. також не може залишитись поза увагою сучасних науковців.

Яким було геополітичне положення Правобережної України-Гетьманщини, чому у досліджуваній період вона спочатку втратила, а згодом відродила свій державотворчий потенціал, яких змін, враховуючи міжнародну ситуацію зазнала національна державність – на сьогоднішні дослідження цих питань залишається досить актуальним. Адже вивчення тогочасної історії Правобережжя у зв'язку з геополітичними впливами країн європейського регіону перебуває на початковій стадії своєї розробки.

Крім того, слід відзначити, що географічне розташування кожного державного чи етнополітичного утворення є незмінним протягом багатьох століть. Саме тому осмислення місця і ролі України та її стосунків з сусідніми країнами Європи дає можливість зрозуміти не лише події далекої історії, але і сьогоденні проблеми становлення Української держави як складової частини світової цивілізації.

Ступінь дослідженості тематики дисертації не можна вважати задовільним. Незважаючи на накопичення вітчизняною історіографією певної кількості монографій і окремих статей, які торкаються різних проблем політичної історії Правобережної України, на сьогодні не існує жодної спеціальної праці, присвяченої комплексному вивченню її становиди у зв'язку з геополітичними інтересами держав Східної та Південно-Східної Європи.

Ще українські літописці та автори історичних творів кінця ХУП-ХУІІІ ст. приводили у своїх працях безліч свідчень, які давали змогу певним чином зрозуміти процеси, що відбувались на Правобережній Україні під час тривалих "козацьких війн". Під великим впливом літописних традицій у висвітленні політичної історії України перебували вітчизняні історики першої половини ХІХ ст. Коротку хронологію подій виклав Д.Бантш-Каменський, який поряд з внутрішніми відзначав і зовнішні чинники поділу України-Гетьманщини та занепаду її правобережної частини, що полягали в "нашестьях поляків, турок і татар", а також в укладенні мирних договорів між Річчю Посполитою та Московським царством.¹ Ці положення розвинув у своїх роботах М.Маркевич, який разом з попередником став одним з перших "інтерпретаторів державницьких традицій козацько-гетьманської доби".²

Представники народницької концепції у вітчизняній історіографії звертали свою увагу на еволюцію державного устрою України ХУП-ХУІІІ ст. лише в тому випадку, коли він впливав на становище її народу і відповідав його устремлінням. М.Косто-

¹Бантш-Каменский Д.Н. История Малой России /изд.4/. - Спб., 1903. - С.325-327.

²Полонська-Василенко Н. Історія України. -Т.І.-К.,1992.-С.17.

маров, визначаючи процес руйнації суспільно-політичного устрою України з точки зору внутрішніх процесів /т.зв. Руїна/, говорив, що "козацьке військо не досягнувши своєї мети, було невзможі витримати напору трьох країн - Польщі, Туреччини, Росії" і як наслідок - Річ Посполита за Вічним миром 1686 р. з Москвою отримала у своє володіння Правобережну Україну.¹ М.Максимович охарактеризував політичне становище правобережної частини України з 1654 по 1711 рр. як "коливання між Росією і Польщею".² В.Антонович відзначав, що традиційний суспільний лад Правобережжя було знищено в угоду загарбницьким планам ворогуючих сусідніх держав наприкінці 70-х - початку 80-х рр., але пізніше тенденції колонізаційного процесу привели до того, щоб "дати цьому населенню /правобережним українцям - Т.ч./ козацький устрій і згодом, набравшись сил, відмовитись від польської залежності, приєднавшись до східної частини Малоросії".³

Окремі положення, які допомагають зрозуміти напрямки політичної еволюції Правобережної України у 60-х рр. ХУІ - на початку ХУІІІ ст. знаходимо у загальних працях М.Грушевського, Д.Яворницького, а також у книгах О.Єфименко, В.Волк-Карачевського, Ф.Уманця, М.Стороженка, Т.Осадчого.

Державницький погляд на національну історію дав можливість найбільш повно осмислити основні риси геополітичного становища Правобережної Гетьманщини у досліджуваний період. Так, С.Томашівський вважав, що політична історія України ХУІ-

¹Костомаров Н.Н. Собрание сочинений.- Т.ХУ.- Кн.6. - СПб., 1905. - С.345.

²Максимович М.А. Собрание сочинений. - Т.І. - К., 1876. - С.200.

³Антонович В.Б. Последние времена козачества на правой стороне Днепра. - К., 1868. - С.58.

XVIII ст. сконцентрована у рамках обумовленого її географічним положенням трикутника "Степ - Польща - Московщина".¹ Його підтримував О.Терлецький, який вбачав причини занепаду Української держави у її "некорисному географічному положенні щодо тодішніх цивілізаційних осередків, існування Степу, сусідстві з ордов... агресивній політиці Польщі й Москви супроти України".² Відзначим також праці С.Рудницького, де він обгрунтував геополітичну сутність України.³

У 20-40-х рр. XX ст. вийшло ряд історичних розвідок, які досліджували питання, що так чи інакше торкаються цієї проблематики. Серед них праці І.Крип'якевича, П.Дорошенка, Н.Полонської-Василенко, О.Оглобліна, М.Василенка, В.Пархоменка, В.Дубровського, І.Німчука, В.Січинського.

Значний внесок у стан досліджуваної проблематики зробив М.Андрусяк, який відзначав, що міжнародні договори 60-80-х рр. XVII ст. між Польщею, Московщиною і Туреччиною "не були з політичного боку корисні для української державності".⁴ Вони нищили заходи гетьманів об'єднати Правобережжя і Лівобережжя України і реставрувати державні кордони, які склалися у добу Б.Хмельницького.⁵ Разом з тим, теза вченого про те, що після 1686 р. Правобережжя було втрачене для Гетьманщини і засуджене на вічну пустель викликає заперече-

¹Томашівський С. Українська історія. Нарис I. Старинні і середні віки. - Львів, 1919. - С.11-12.

²Терлецький О. Історія Української держави. - Т.2.-Львів, 1924. - С.288.

³Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії.- Відень, 1923; Огляд національної території України. - Берлін, 1923.

⁴Андрусяк М. Зв'язки Мазепи з Ст.Лешинським і Карлом XII // ЗНПШ.- Т.СІП.- Львів, 1933. - С.35.

⁵Андрусяк М. Мазепа і Правобережжя. - Львів, 1938.- С.10.

ння. Адже саме у ці роки тут почав відроджуватись характерний для українських земель суспільно-політичний устрій.

Б.Крупницький, який розглянув події політичної історії Правобережної України на широкому міжнародному фоні вказав на головні аспекти політики урядів Польщі, Туреччини, Криму, Ватикану щодо правобережного козацтва у період з 1683 по 1688 рр. Визначаючи політичний статус земель Правобережжя наприкінці ХУП ст., він користувався терміном "Палієва козацька держава"¹. Одночасно Б.Крупницький, на нашу думку, дещо перебільшує роль польського короля Яна III у відновленні державотворчих традицій українського правобережного гетьманату.

Існуючий ідеологічний диктат не відштовхнув науковців Гадяньської України від досліджень доби середньовіччя і нового часу. Незважаючи на те, що майже до кінця 80-х рр. вони змушені були розглядати цей період лише через призму однієї методології, без творчого доробку В.Дядиченка, Г.Сергієнка, В.Маркіної, О.Апанович, О.Компан, В.Смолія, В.Крижанівської, В.Панащенко /зрозуміло, що називаємо лише тих авторів, які розглядали різні питання історії Правобережжя у другій половині ХУП-ХУІІІ ст./ було б неможливо займатися проблемами, які висвітлюються у дисертаційній роботі.

Національне відродження наприкінці 80-х рр. та відновлення самостійної Української держави у 1991 р. ознаменувало початок нового періоду у вітчизняній історіографії. До питань, пов'язаних з проблемами політичного становища Право-

¹Крупницький Б. З історії Правобережжя 1683-1688 //Праці історико-філологічного товариства в Празі. -Вип.4. - Прага, 1942. - С.19;Krupnyskyj B. Hetman Mazera und seine zeit (1687-1709). - Leipzig, 1942. - S.54.

бережної України звертаються у свої нових працях В.Смолій¹ і В.Степанков². Зокрема, вони стверджують, що у другій половині 60-х – першій половині 70-х рр. ХУІІ ст., незважаючи на поліцентризм політичної влади, все ж продовжувала існувати єдина державна структура України /Гетьманщина/ і лише з падінням П.Дорошенка у 1676 р. вона втратила свої позиції на Правобережжі, що обумовлювалося не стільки внутрішніми процесами, скільки політичним курсом Польщі і Туреччини. Але, на думку істориків, "державницькі традиції продовжували залишатись тут /на Правобережній Україні – Т.Ч./ досить стійкими" і в наступні десятиліття.³

Окремий напрям складає польська історіографія, яка вивчала проблеми становища правобережних земель у складі Речі Посполитої, міжнародні відносини у східноєвропейському регіоні, його військову історію. Насамперед слід відзначити праці таких вчених ХІХ і ХХ ст. як Й.Антоні, Т.Урбанський, Ч.Хованець, Ф.Равіта-Гаврєнський, Т.Корзон, В.Конопчинський, Я.Волінський, Я.Янчак, Я.Віжмер, В.Мадєвський, В.Серчик та інших. Особливої уваги заслуговують монографії сучасних вчених Я.Перденії та З.Вуйцика. Хоча з правової точки зору територія Правобережної України, починаючи з 1667 р. належала до Польщі, відзначав Я.Перденія, але фактично Річ Посполита не

¹ Смолій В.А. Традиції державності на Правобережній Україні /др.пол.ХУІІ – поч.ХУІІІ ст./ // Середньовічна Україна. Зб. наук.праць.– К., 1994. – С.109-123.

² Степанков В.С. Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672-1676 рр. //Україна і Польща в період феодалізму. Зб.наук.праць.– К., 1991. – С.116-128.

³ Смолій В.А., Степанков В.С. Правобережна Україна у другій половині ХУІІ–ХУІІІ ст.: проблема державотворення.– К., 1993.– С. 47.

володіла нею.¹ З.Вуяцик писав, що питання політичного статусу правобережних земель було одним з найголовніших у міжнародній дипломатії в останній чверті ХУІІ ст.²

Не обійшла увагою тему нашого дослідження і російська історіографія. Спеціальну працю, присвячену московсько-польській боротьбі за право володіння Україною /як Лівобережною, так і Правобережною/ підготував у 80-х рр. ХІХ ст. Н.Павлишев³. Крім того, міжнародні відносини країн Східної і Південно-Східної Європи досліджували А.Волков, Є.Замисловський, А.Попов, В.Ейнгори. Серед історичних досліджень другої половини ХХ ст., що розкривали окремі сторінки політичного життя Правобережжя, треба відзначити праці Н.Смірнова, В.Королюка, І.Грекова, І.Галактіонова, Т.Копревої, Г.Бабушкіної, Г.Саніна. Були також використані роботи молдавських, румунських та американських авторів / М.Мохов, А.Власова, Н.Йорга, О'Браєн, Г.Гавецький, А.Камінський/.

Таким чином, огляд історичної літератури з досліджуваної тематики засвідчує її недостатню розробленість та потребу у комплексному вивченні подій, пов'язаних з геополітичним становищем Правобережної України.

Джерела. Дисертація підготовлена на широкій джерельній базі, яка включає в себе як опубліковані, так і оригінальні ар-

¹Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII - XVIII w. - Wrocław, 1963. - S.5.

²Wójcik Z. Rzeczypospolita wobec Turcji i Rosji 1674-1679. - Wrocław, 1976. - S.8-9.

³Павлишев Н.И. Польская анархия при Яне Казимире и борьба за Украину. - Т.2. - СПб., 1876; Т.3. - СПб., 1878.

хівні матеріали. Найбільша кількість опублікованих документів міститься у таких збірниках: Архив Юго-Западной России.- К., 1868-1888.- Ч.2.-Т.2; Ч.3.- Т.2; Акты Южной и Западной России.- СПб., 1863-1899.- Т.5,7,11,12,13; Памятники дипломатических сношений древней России.- СПб., 1851-1771.- Т.4,5, 6,8,9,10; Acta historica res gestas Poloniae illustrantia. - Kraków, 1880-1883. - Vol.2. - Pars.1,2; Documente privitoare la istoria Romanilor. - Bukuresti, 1897-1900. - Vol.3,9; Collektaanea z dziejopisów tureckich. - Т.2. - Warszawa, 1825.

Значний масив архівних джерел опрацьовано і видано М. і Д.Бантис-Каменськими, В.Антоновичем, Д.Яворницьким, польськими дослідниками М.Грабовським, Я.Німцевичем, Є.Отвіновським, А.Пшездецьким, А.Хелселем. Деякі документи надруковані у додатках до праць М.Андрусяка, Я.Волінського, Я.Вімера.

Автору дослідження вдалося вижити значну кількість рукописних матеріалів по темі, які знаходяться в архівосховищах і відділах рукописів бібліотек України, Польщі та Росії. Використані документи з фондів ЦДІА України в Києві /Ф.2,28/, Архіві Головному Актів Давніх у Варшаві /колекції "Архів Замойських"- № 3028,3031,3036,3037,3053,3060,3112; "Архів Публічний Потоцьких"- № 47,55,133,162; "Архів дому Радзивілів"- Від.П.Ш.У /, РДАДА у Москві /Ф. 79,89,124,210,229/, ВР ДЛБ ім.М.Салтикова-Щедріна у Санкт-Петербурзі /Ф.293,523/, ВР Бібліотеки Варшавського університету /Ф.73,91/, ВМ Національної Бібліотеки у Варшаві /М/Ф, 123,4215,4331,4282,6639,6699, 7611,7614,7684,8741,11545,18750,21029,21259,21317,21194,21625, 24714,36407 та інші/.

Існуючий масив документів репрезентує всі основні види історичних джерел. За науковою значимістю для досліджуваної

теми сформувалися такі групи: 1/ міжнародно-правові і дипломатичні документи; 2/ законодавчі і регламентаційно-правові акти державних органів різних країн; 3/ матеріали, які безпосередньо торкаються еволюції козацького устрою; 4/ документи військового характеру; 5/ матеріали службово-приватного змісту; 6/ приватне листування; 7/ нарративні джерела. Дисертант опрацьовував цей комплекс виявлених друкованих і рукописних джерел через призму досліджуваної проблеми, що залишає відкритим простір для нових пошуків.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу архівних матеріалів, опублікованих документів і висновків наукових праць визначити з позицій національної державності, геополітичного становища і міжнародного права політичний статус Правобережної України. При цьому необхідно вирішити такі основні завдання:

- визначити територіальні межі і кордони Правобережної України-Гетьманщини;
- висвітлити зовнішньополітичні причини поділу Української держави;
- з'ясувати вплив геополітичного фактору на внутрішньополітичні процеси у регіоні;
- показати місце Правобережної України у міжнародних відносинах;
- дослідити особливості політики країн Східної і Південно-Східної Європи щодо Правобережної України;
- в'яснити роль і значення діяльності окремих історичних осіб у досліджуваних подіях;
- розкрити основні тенденції еволюції правобережного козацького устрою та його місце у загальнонаціональних державотворчих процесах.

Теоретичне значення роботи визначається її спрямуванням на з'ясування логіки історичних подій, явищ та процесів в один із найбільш складних та трагічних періодів реалізації ідеї української державності, що сприятиме реконструкції цілісної наукової картини розгортання політичних процесів в окремих регіонах України. Результати дослідження можуть використовуватись для аналізу впливу геополітичного фактору на формування державних структур у межах Східної та Південно-Східної Європи, а також для їхньої типологізації і визначення історичних етапів взаємин між європейськими державами та етнополітичними утвореннями у другій половині ХУІ - на початку ХУІІІ ст., з'ясування напрямів розвитку політичних систем протягом досліджуваного часу та їх варіативної реалізації у конкретних суспільствах, зважаючи на чинники не лише внутрішнього, але і зовнішнього характеру.

Практичне значення дисертації полягає у тому, що її матеріали, основні висновки і положення можуть бути використані при розробці широкого кола питань з історії України, створенні вузівських курсів з української геополітики, навчально-методичних посібників з окремих проблем історії національної державності, а також при підготовці узагальнюючих та монографічних наукових праць, навчальних, історико-краєзнавчих дослідженнях та практичній викладацькій діяльності.

Наукова новизна дисертації зумовлена як самою постановкою теми, так і комплексним підходом до вирішення питань, які стосуються висвітлення місця і ролі Правобережної України у геополітичному просторі Східної та Південно-Східної Європи. Крім того, у науковий обіг вводиться значна кількість архівних матеріалів.

Рівень реалізації, апробація і публікація результатів дослідження. Основні положення і результати дослідження доповідались і обговорювались на з'їзданнях відділу історії України середніх віків Інституту історії України НАНУ, ряді наукових конференцій, історичних читаннях та семінарах, зокрема на міжнародних конференціях "Польща-Україна: історична спадщина і суспільна свідомість" /Кам'янець-П., 1992/, "Російсько-українська наукова конференція, присвячена 340-річчю Переяславської Ради"/Москва, 1995/, на Других, Третіх та Четвертих Всеукраїнських читаннях "Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку" /Черкаси - Київ, 1992, 1993, 1994/, інших форумах. Основні положення дисертації відображені у 15 публікаціях автора і впроваджуються ним сьогодні у підготовці до друку одного з розділів академічного видання книги "Нариси історії України" під назвою "Руїна Правобережної України /остання чверть ХУП-ХУІІІ ст./".

Структура дисертації відповідає меті та завданням дослідження. Її структурними одиницями є вступ, три розділи, висновки та бібліографічні посилання. Загальний обсяг тексту становить 7,4 авт.арк.

У вступі обгрунтована актуальність дослідження, визначені його предмет, хронологічні межі, сформульовані мета і завдання, розглянута історіографія проблеми, проаналізовані джерела, вказано на наукову новизну і практичне значення дисертації.

У першому розділі розглянуто комплекс питань, що характеризують політико-географічне становище Української держави у другій половині ХУП ст., вказано на зовнішньополітичні причини її поділу на два гетьманства та висвітлено місце Правобережної України у міжнародних відносинах.

Визвольна війна українського народу середини ХУП ст. втягнула у свій вир політичні еліти Речі Посполитої, Московської держави, Османської та Австрійської імперії, Кримського ханства, Шведського королівства, Трансільванського, Молдавського, Волошського і Седмигородського князівств, Франції, Бранденбургського курфюрства та інших європейських держав. Зважаючи на географічний фактор, одні з них вели безпосередню військову і дипломатичну боротьбу за впливи на новостворену Українську козацьку державу, інші брали лише опосередковану участь в "українських подіях" другої половини ХУП - початку ХУІІІ ст.

Національна революція, яка розпочалася у 1648 р. спричинила до появи на теренах Правобережної України інститутів національної державності у вигляді полково-сотенного адміністративного поділу території. Цей устрій поступово змінював владні структури Речі Посполитої і еволюціонував у ході Визвольної війни. Разом з тим, перманентні військові дії не давали змогу стабілізуватись політичній ситуації в Українській державі, а отже не були сталими її національна територія і кордони.

У результаті розколу серед правлячої верхівки, а також зовнішньополітичних впливів іноземних держав козацька Україна на початку 60-х рр. ХУП ст. поділилася на два гетьманства. Однак, незважаючи на існування двох політичних центрів, Правобережна Гетьманщина до середини 70-х рр. продовжувала залишатись частиною Української держави. Її владні інститути функціонували у постійній боротьбі з намаганнями сусідніх країн утвердити тут власні політичні структури.

Досліджуючи вплив геополітичного фактору, слід відзначити, що козацький устрій поширювався у різних регіонах Право-

бережжя досить нерівномірно. Оцінюючи політичне становище козацьких полків, які трансформувалися у Правобережну Гетьманщину, треба вказати на їхнє безпосереднє політико-географічне межування з такими могутніми державами Східної та Південно-Східної Європи, як Польща, Туреччина і Крим. Територіальні особливості розвитку державних інституцій на Правобережній Україні протягом 1648-1676 рр. полягали в тому, що полково-сотенний устрій не утвердився на прикордонних з ними землях, чому сприяла геополітична зацікавленість цих країн в "українській справі".

Тенденція до розчленування козацької України стала визначатися відразу після укладення Переяславсько-Московського договору 1654 р., з вступом в українсько-польську війну Московщини. Адже ні польський король, ні московський цар не були зацікавлені у появі третьої сили, яка мала власні геополітичні інтереси у регіоні, де протягом попередніх десятиліть точилася боротьба за розподіл сфер впливу. Процес зближення зовнішньополітичних намірів Варшави і Москви став водночас тим механізмом, який наближав час розмежування їхнього геополітичного простору за рахунок поділу України.

Питання про приналежність гетьманської України до володінь якогось із монархів виникало на всіх польсько-московських, а згодом турецько-польських та московсько-турецьких переговорах у другій половині ХVII - на початку ХVIII ст., що привело до міжнародно-правового оформлення її поділу у вигляді міждержавних договорів /Андрусівське перемир'я 1667 р., Бучацька угода 1672 р., Журавницьке перемир'я 1676 р., Бахчисарайський договір 1681 р., "Вічний мир" 1686 р., Константинопольський договір 1699 р./ Зовнішньополітичні впливи, які стимулювали внутрішню децентралізацію владних структур ко-

зацької України стали одним з головних факторів виникнення на міжнародній арені проблеми політичного статусу Правобережної Гетьманщини, яка займала європейську дипломатію аж до початку XVIII ст.

Другий розділ присвячений висвітленню комплексу проблем, пов'язаних з особливостями політичних заходів урядів окремих країн Східної та Південно-Східної Європи щодо Правобережної України протягом 1676-1702 рр.

У даний період єдиною політичною силою, яка мала повне право на повернення Правобережжя під свою владу був гетьманський уряд Лівобережної України. "Нам, Війську Запорозькому, та сторона Дніпра належить" - неодноразово заявляли українські гетьмани, усвідомлюючи своє правонаступництво у володінні правобережними землями, що після 1676 р. втратили державотворчий потенціал і стали ареною військової боротьби між іноземними державами.

Обмеження у веденні зовнішньої політики з боку Московської держави хоча і не давало змоги гетьману І. Самойловичу /1672-1687/ активно впливати на співвідношення сил у східно-європейському регіоні, але компенсувалось за рахунок постійної участі у підготовці московсько-польських та московсько-турецьких переговорів. Крім того, гетьманський уряд намагався здійснювати власні заходи військового, політичного та дипломатичного характеру направлені на повернення Правобережжя, вважаючи це внутрішньою проблемою Української держави. Адже, незважаючи на офіційну прихильність Москви до устремлінь гетьмана, проблема політичного статусу Правобережної України не вирішувалась.

Цілеспрямована "правобережна" політика І.Самойловича, що розходилася з намаганнями Московської держави зберегти мирні відносини з Польщею, стала однією з причин його зміщення з посади гетьмана Лівобережної України. Новообраний гетьман І.Мазепа /1687-1709/, на відміну від свого попередника, у питанні повернення правобережних земель спочатку йшов у руслі московської політики. Однак, зважаючи на те, що відроджені правобережні козацькі полки знову намагались об'єднатись з Лівобережною Гетьманщиною у єдиний політичний організм, І.Мазепа змушений був враховувати ці прагнення і впливати на московський уряд з метою позитивного вирішення питання.

Крім специфічних відносин з російськими царями, лівобережний уряд підтримував дипломатичні стосунки з Польщею, Туреччиною, Кримським ханством, Волоським, Молдавським та Мультянським князівствами, іншими країнами. Хоча майже про всі ці зносини повідомлялося до малоросійського приказу у Москву, І.Мазепа в офіційних стосунках з іншими володарями, як і І.Самойлович, не приховував бажання повернути Правобережну Україну під свою владу.

У двох війнах з Польщею /1667-1672, 1673-1676/ та однією з Московською державою і Лівобережною Гетьманщиною /1676-1681/, а також згідно домовленостей з гетьманом П.Дорошенком /1665-1676/ Османська імперія здобула право на поширення своєї протекції на Правобережну Україну. Протягом досліджуваного періоду турецький султан робив все можливе для того, щоб не віддати землі правобережної частини України під владу польського чи московського монархів. Геополітичні інтереси Туреччини полягали у тому, щоб ослабити їхні позиції і не дати змоги виступити об'єднаними силами проти

османських планів завоювання європейського регіону. У зв'язку з цим Магомету IV необхідно було стабілізувати політичну ситуацію на Правобережній Україні, якій відводилась роль своєрідного плацдарму для поширення турецьких впливів у Центральній та Східній Європі.

Саме тому Порта намагалась підтримувати інститути української державності /"князівство" В.Хмельницького у 1677-1681 рр., гетьманство молдавського господаря Г.Дуки у 1681 - 1683 рр./ на землях Київщини і Брацлавщини, а на Поділлі вводила пряме султанське управління /1672-1699/. Власні інтереси, незважаючи на залежність від Туреччини, мали на Правобережжі кримські хани, для яких українські землі були постійним об'єктом економічного збагачення. Лише у 1699 р. на Карловицькому конгресі турки відмовилися від Правобережної України на користь польського короля.

Починаючи з 60-х років не припиняла боротьбу за повернення Правобережжя під свою владу Корона Польська, яка нищила українську державність. Разом з тим, у 80-90-х рр. XVII ст. королівські уряди Яна III та Августа II намагались використати козацьку організацію для утримання Правобережної України, підпорядковуючи колонізацію українських земель своєму контролю. З іншого боку, відносна слабкість державного устрою Польщі потребувала військової допомоги українського козацтва для боротьби з Османською імперією і її васалами та поширення своєї присутності у Південно-Східній Європі.

У третьому розділі розкривається подія, що стосується еволюції правобережного козацького устрою та відновлення національних державних інституцій на Київщині, Брацлавщині, Східному Поділлі та Південно-Східній Волині у зв'язку з геополітичним положенням цих територій.

Функціонування козацької організації під час гетьманування Б.Гоголя /ІУ.1675-І.1679/ відзначалось поступовою втратою під тиском зовнішніх факторів її державотворчого потенціалу. Козацтво, яке визнало владу польського короля було змушене виконувати лише військові функції на користь Речі Посполитої /кількість його реєстру у цей час коливалася в межах від 2000 до 6000 чол./ . Обмеження сфери діяльності "польського" козацтва кордонами димерського староства і землями навколо Білої Церкви та Паволочі, що було викликано польсько-турецьким договором 1676 р., примушувало правобережних козаків переходити на Лівобережжя під владу І.Самойловича. У період з початку 1679 р. і до весни 1683 р. козацтво Правобережної України, яке перебувало під владою Польщі фактично припинило свою військово-політичну діяльність.

Роки гетьманування С.Куницького /УШ.1683-Ш.1684/ характеризувались поступовим відродженням козацьких структур, які на основі виконання колонізаційних і військових функцій та відновлення станових привілеїв знову ставали головним чинником суспільно-політичних рухів у регіоні.

Під час гетьманства над правобережною козацькою організацією А.Могили /Ш.1684-І.1689/ і Гришка /У.1689-УШ.1692/ польський уряд визнав "права і вольності" українського козацтва, що давало можливість розташовуватись йому на Подніпров'ї. Поступово формуються адміністративно-територіальні інститути самоуправління - Білоцерківський /Фастівський/, Брацлавський, Богуславський та Корсунський полки. Козацький устрій з кожним роком міцнішав, а його провідники все частіше виявляли невдоволення відведеною для них польською владою роллю.

Правобережні козацькі полки протягом останньої чверті ХУП ст. брали участь майже у всіх військових походах, які проводила польська армія проти Османської імперії і залежних від неї країн. Крім того, козацькі відділи Правобережної України здійснювали самостійні бойові операції проти турків і татар, а також взаємодіяли у справі знищення османської загрози з козаками Лівобережної Гетьманщини.

Колонізуючи землі Правобережжя, козацька старшина відновлювала і запроваджувала традиції формування української адміністрації періоду Визвольної війни. Отримавши у середині 80-х рр. королівські привілеї на освоєння спустошених довголітніми війнами земель, козацькі полковники у наступні роки почали легітимізувати свою владу над територіями, де розміщувались їхні полки. З часом органи козацького самоврядування почали перетворюватися у політичні структури гетьманської України, які існували тут з 1648 по 1676 рр. Отримуючи матеріальну допомогу від Речі Посполитої та Ватикану на боротьбу з турецько-татарськими військами і визнаючи зверхність польського монарха, козацький устрій набув рис державного утворення з власною територією і кордонами, яке представляло інтереси українського народу на землях Правобережжя.

Відродження в останньому десятилітті ХУП - на початку ХУІІІ ст. державотворчих національних традицій стало можливим завдяки не тільки внутрішнім процесам, а і тій міжнародній ситуації та геополітичному становищу, в якому опинилася Правобережна Україна. В умовах неможливості політичного об'єднання з Лівобережною Гетьманщиною /московський уряд не бажав порушувати умов "Вічного миру" з Польщею/ для С.Палія, який репрезентував владні структури української державності, залишався тільки один вихід - маневрувати між представника-

ми різних політичних кіл Речі Посполитої та визнавати зверхність польського короля. Відроджуючи притаманний українцям суспільно-політичний устрій, правобережна старшина використовувала існуючі міждержавні зобов'язання між польським та московським монархами, як учасників антитурецької "Священної ліги". Зміни у міжнародних відносинах, що характеризувались поразкою політичних планів Османської імперії, ставили під загрозу існування "Палієвої держави". Але вона не хотіла визнавати своєї "геополітичної тимчасовості" і, розпочавши влітку 1702 р. національно-визвольне повстання, яке сучасники порівнювали з "другою Хмельниччиною", продовжувала боротьбу за свою незалежність.

У висновках містяться основні підсумки дисертації.

Особистий внесок дисертанта у розробку наукових результатів, що виносяться на захист полягає в обґрунтуванні таких основних положень: 1/ геополітичний фактор впливав на процеси поділу Української держави у досліджуваний період; 2/ зовнішньополітичні чинники були однією з головних причин руйнування інститутів національної державності на Правобережній Україні; 3/ проблема політичного статусу Правобережної Гетьманщини вирішувалась зважаючи на геополітичні інтереси сусідніх країн; 4/ козацький правобережний устрій у боротьбі з негативними тенденціями поступово відроджував свій державотворчий потенціал.

Методологічна основа дисертації. Процес інтеграції вітчизняної науки у світову історіографію є складним і довготривалим. Домінуюча у минулі роки марксистсько-ленінська парадигма /фомаційна теорія, соціально-економічна детермінованість, класовий підхід/ не могла досягнути всього розмаїття історії світових цивілізацій. Підтримуючи теорію "рівнодіючих" факторів /духовного, соціального, політичного, економічного, географіч-

ного, антропологічного, геополітичного та ін./ в історичному процесі і звертаючись до висвітлення політичної історії, автор намагався висвітлити всю сукупність багаточисельних чинників, що впливали на її еволюційність.

Розглядаючи конкретно-історичну проблему дисертант віддає перевагу вивченню державотворчих процесів на території України /адже саме держава є найвищою формою суспільного існування кожного народу/. Щоб з'ясувати становище української державності в системі міжнародних відносин, а також щоб визначити її місце і роль у конфліктах світової політики, автор, врахувавши досягнення геополітичної науки, застосував міждисциплінарний метод.

Історія України, на думку дисертанта, повинна розглядатися у загальноєвропейському і світовому контексті і не бути "контрісторичною" по відношенню до історій сусідніх держав. Разом з тим не можна ігнорувати специфічність розвитку України порівняно з іншими країнами, що не означає його "позаісторичності", а навпаки є доказом входження, як складового чинника, до всесвітньої історії.

Методи дослідження. Під час роботи над дисертацією поряд з методами емпіричного пізнання були застосовані такі методи теоретичного характеру як порівняльно-історичний, сходження від абстрактного до конкретного, проблемно-тематичний, соціокультурної перспективи.

Підсумкові висновки:

- геополітичне становище Української держави у 60-70-х рр.ХУІ ст. було однією з причин її поділу на два гетьманства; військова боротьба за право володіння Україною між Річчю Посполитою, Московською державою та Османською імперією супроводжувалась розмежуванням сфер впливу над козацькою республікою;

- політико-географічне межування України з більш могутніми державами Східної і Південно-Східної Європи не сприяло поширенню її державних інституцій на всьому ареалі Правобережжя, а згодом спричинило до їхньої руйнації і впливало на еволюцію козацького устрою в останній чверті ХУП - на початку ХУШст;
- у середині 70-х рр. Правобережна Гетьманщина втратила міжнародно-правову суб"єктність і перетворилась на об"єкт зовнішньополітичної агресії іноземних країн;
- несприятлива міжнародна ситуація, залежність від московських царів не спинила гетьманську владу Лівобережжя щодо проведення заходів політичного, військового і дипломатичного характеру, спрямованих на повернення втрачених правобережних земель та відновлення цілісності козацької України;
- особливості політики урядів Варшави, Москви, Стамбулу і Бахчисараю щодо Правобережжя відзначалися стремлінням використати потенціал місцевої козацької організації для утвердження своєї влади у цьому регіоні та поширення з її допомогою впливу на процеси, що відбувались у Європі;
- на основі виконання правобережним козацтвом функцій колонізаційного і військового характеру та відновлення султаном і королем їхніх станових привілеїв, на початку 80-х рр. розпочався процес відродження козацьких структур, які знову ставали головним чинником суспільно-політичних рухів на Правобережній Україні;
- використовуючи особливості геополітичного положення Правобережної України і адаптуючись до реалій міжнародних відносин, козацька організація у 90-х рр. ХУП - на початку ХУШ ст. поступово верталася до виконання тих державотворчих функцій, які були втрачені нею під тиском зовнішнього фактору у попередні роки.

2. СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Основні положення дисертації викладені автором у 15 опублікованих працях, пріоритетними серед яких є:

1. Гетьман Правобережної України Андрій Могила /1684-1689//Середньовічна Україна. Зб.наук.праць. - Вип.І. - К., 1994. - 0,6 арк.
2. Українське козацтво в політичних планах Речі Посполитої //Польсько-українські студії. - Вип.І.- К.,1994. - 0,5 арк.
3. Михайло Уаненко. 1669-1674 // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. - К.,1994. - 0,7 арк.
4. Маловідомий гетьман Правобережної України Андрій Могила // УІЖ. - 1993. - №9. - 0,5 арк.
5. Ліквідація козацького устрою на Правобережній Україні. 1699-1702 // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. - Вип.2. - К.,1992. - 0,25 арк.
6. Козацька родина другої половини ХУП ст.//Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. Матеріали міжнародної наукової конференції. - Вип.3. - К.,1993. - 0,4 арк.
7. Правобережна Україна в міжнародних договорах у другій половині ХУП - на початку ХУІІІ ст. //Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. - Вип.3. - К., 1993. - 0,25 арк.
8. Козацькі компути останньої чверті ХУП ст., як джерело до вивчення політичної історії Правобережної України //Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. - Вип.4. - К.,1994. - 0,25 арк.
9. Немирів - гетьманська столиця Правобережної України /ост. чверть ХУП-поч. ХУІІІ ст.// //Актуальні проблеми розвитку міст. Тези доповідей міжнародної конференції.- Рівне,1993.- 0,1 арк.

Chukhlib T.V. The Right-Bank Ukraine in the sphere of geopolitical interests of Eastern and South-Eastern European countries (the 60-es of XVII c. - beginning of XVIII c.).

Thesis for a candidate's degree of historical sciences in speciality 07.00.02 - history of Ukraine, Institute of history of Ukraine of the NAS of Ukraine, Kiev, 1995.

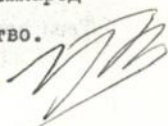
In spite of the division of the Ukrainian state into two hetmanates and geopolitical aspirations of foreign governments, it was determined that the Right-Bank Ukraine had preserved the state system up to the 70-es of XVII c. and only in the last quarter of XVII c. the Right-Bank Ukraine lost international legal subjectness and was under the foreign political influence. At the same time in the middle of the 80-es the Right-Bank Ukraine again sought for independence.

Чухлиб Т.В. Правобережная Украина в сфере геополитических интересов стран Восточной и Юго-Восточной Европы /60-е годы ХVII - начало ХVIII в./.

Дисертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 - История Украины, Институт истории Украины НАН Украины, Киев, 1995.

Установлено, что несмотря на разделение Украинского государства на два гетманства и геополитические устремления иностранных правительств, Правобережная Украина вплоть до середины 70-х гг. ХVII в. сохраняла институты национальной государственности и лишь в последней четверти столетия потеряла международно-правовую субъектность, превратившись в объект внешнеполитических влияний. Вместе с тем, начиная со середины 80-х гг. тут снова возникает стремление к независимости.

Ключові слова: Правобережна Україна, геополітика, міжнародні відносини, державність, політичний статус, козацтво.

454106

АВ 32.833

Підписано до друку 21.02.95 Формат 60x84 1/16
Ум. друк. арк. 0,9. Обл. вид.арк. 1,0.
Тираж 100. Зам. 118 1995 р. Безплатний

Поліграф. д-ція Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4